Bakó Endre

Drámák István királyról

Legendák, népi énekek szép számmal őrizték és dicsőítették Szent István király tetteit, később költők versei fontak feje köré glóriát; majd drámák, regények hőseként kelt életre. Ezúttal csak a dramatikus alkotásokra pillantunk, különös tekintettel a bennük megjelenő István-képre, mellőzve a történelmi hitelesség aspektusát, mely apróbb pontatlanságoktól eltekintve, lényegében nem sérül. Kérdés tehát, mi az Istvánról szóló drámák „szervező centruma": heroikus történelmi szerepének ábrázolása vagy jellemszerkezetének belső konfliktust rejtő dichotómiája? Az előbbi kétségtelenül akciódúsabb drámai atmoszférát involvál, a néző–olvasó azonosul a pogányság felett győzedelmes hőssel, aki azonban nélkülözi a tragikus vonásokat, így a katarzis nem a lélek mélyén keletkező megrendülés, részvét, hanem csak elégtételérzés. (Nem véletlen, hogy egyes szerzők több drámai vonást érzékeltek Koppány vagy Vászoly sorshelyzetében, alakjában.) A második verzió lélektani megközelítésre, bensőségesebb emberábrázolásara ad alkalmat, viszont tragikus kollúzió híján lelassul vagy eltűnik a cselekvés, a bensőben zajló konfliktus a monodráma verbalizmusához vezet. Schöpflin Aladár az István-drámákat Sík Sándoréval bezárólag retorikus drámakísérleteknek nevezte, melyekben a szerkezet és a cselekmény drámaisága helyett a pátosz a mozgató erő.[1] Érdemük, hogy hozzájárultak történelmi múltunk megismeréséhez, az István-kultusz elmélyítéséhez. Az újabb alkotások, tovább lépve a történelmi események szerkesztett reprodukálásán, áttételes, mögöttes tartalmakat is rejtenek, több értelmezésre kínálnak alkalmat. Az áttekintésből talán kiviláglik, hogy az ismertetett drámák közül, eredeti formájukban, csak Sík Sándor és Szabó Magda alkotása színpadképes, a többiek vagy elavultak, vagy eleve nem színpadra valók.

Bakó Endre (1938) dolgozott tanárként, népművelőként, újságíróként. 1990–1999 között a Hajdú-Bihar megyei *Napló* főszerkesztője, korábban az *Alföld* című folyóirat rovatvezetője volt. Utóbbi kötete: *Vendégjárás Árkádiában – A 20. századi magyar irodalom és Debrecen* (2008).

1 Schöpflin Aladár: Színházi bemutatók. *Nyugat*, 1933, II, 616–617.

1.

Kuriózum, hogy az első színpadi művet német író írta államalapító királyunkról (Franz Xavér Girzik: *Stephan, der erste König der Ungarn*, 1792). A pesti német városi színházat is Istvánról szóló művel avatták 1812-ben (*Ungars erster Wohltater*), amelynek szövegét a kor divatos színházi szerzője, August Kotzebue írta, zenéjét pedig Beethoven komponálta. A 7-8 perces nyitányt világhírű zenekarok világhírű dirigensek vezényletével gyakran iktatják repertoárjukba manapság is.

Az első magyar István-drámát Katona József (1791–1830) szerezte *István, a magyarok első királya* címmel,[2] vagyis – mint azt Heinrich Gusztáv szövegösszehasonlítással bebizonyította – magyar nyelvre fordította, illetve szabadon átdolgozta Girzik hatfelvonásos darabját.[3] Az összehasonlítást Heinrich nyomán, de önálló kutatómunkával Waldapfel József is elvégezte, s a következő megállapításokra jutott: „Legjelentékenyebb a dráma első felének átformálása. Csaknem három teljes felvonást vont Katona eggyé össze." Látta ugyanis Girzik drámájának szerkezeti főhibáját, epikus terjengősségét. (Az expozíció fele volt a drámának.) De Katona kezén koncepcionálisan is átalakult a német szöveg, például a szereplők, főleg a főalakok ábrázolásában. Girzik dicsőíti a német lovagokat, és sok helyen bántóan rajzolja a magyar szereplőket: a német lovagok hűek Istvánhoz, a mögötte álló magyarok súlytalanok, ellenfelei pedig barbárok. A német drámában István keménykezű uralkodó, Vencellin mégis szinte fölébe nő. Katonánál István öntudatos, de irgalmas keresztény vezér. Kupa negatív hős, ám nem született gonosztevő, a haza boldogsága is foglalkoztatja, ami azonban összefonódik a keresztény- és idegengyűlölettel. Mániákus nagyravágyását a szerelem is tüzeli. A szereplőgarnitúrában jelen van Judit (István testvére) és vőlegénye Boleszláv lengyel herceg, trónörökös, továbbá Adelheid, lengyel hercegnő, Géza özvegye (István mostohaanyja). Az utóbbi sorsfordító szerepet játszik a drámában. Kupa ugyanis „szerelmes históriában van vele", s azzal próbálja zsarolni, hogy ha feleségül megy hozzá, megfékezi az Istvánt fenyegető pártosokat, holott már titokban felkelésre készül. A drámai gépezet mozgásba lendül, ármánykodás, árulás kanalizálja az eseményeket az összecsapás felé. De előtte István egyezségre próbál jutni Kupával, aki ígéri, ha megkapja az ország déli részét, elnyeri Adelheid kezét, megtarthatja pogány hitét, visszafogja a pártütőket, és István hasznára lesz. E követeléseihez tántoríthatatlanul ragaszkodik. István, némi ingadozás után, Theodát püspök bátorításával, Istennek ajánlva az övéit, felveszi a kesztyűt, azaz harci sisakját. A negyedik felvonás második jelenetében Vencellin lándzsája átdöfi Kupát. E látvány megrendíti Istvánt:

2 Alcíme: Eredeti vitézi nézőjáték négy felvonásban (1813). In *Katona József összes művei*. Budapest, 1959, Szépirodalmi Könyvkiadó, 882–935.

3 Heinrich Gusztáv: Gyulai Pál: Katona József és Bánk bánja. 1883, Franklin Társulat Kiadása. In *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1883, 937.

„Kupa! Kupa! Én nem gyűlöltelek tégedet…" Sajnálkozik Kupa hívein is, „mert hiszen mindnyájan az enyimek voltak, […] kik általa képzelt szabadságok mellett ontották véreket". István és Vencellin után Theodát is nagy jövőt jósol az országnak: „Mint egy új főniksz fog ugyan az elhullott testekből Pannónia feléledni…" Végül Aba Sámuel hozza a megszabadított foglyokat (István családját) és a hírt, hogy Asztrik apát koronával várja Istvánt Esztergomban…

Katona történelemszemlélete már itt kiforróban van. István a nemzeti lét távlatában gondolkodik, de vallási meggyőződésből és külpolitikai meggondolásból leveri az óhitű ellenzéket, amihez a német lovagok segítségére van szüksége.[4] Katona alakmozgató, jellemábrázoló képességei nem lebecsülendők. Néhány alak, motívum, helyzet majd feltűnik a *Bánk bán* szövegében.[5] Ami a színszerűséget illeti, a négy felvonás hét helyszínen, 26 „jelenés" keretében játszódik, ez bizony próbára tenné a színházakat.[6] Mint érdekességet jegyezzük meg: István szerepét Katona játszotta. A dráma nyelve jó lélektani tükre a jellemeknek, ha kell, drámai sodrású, de néhány régies alakkal van terhelve (úgy vagyon, lészen, lészessz) és nyelvhelyességi hibával szeplősítve (aztat, nékie stb.).

Berzsenyi Dániel (1776–1836) 1814–16 között dolgozott *Kupa* című drámatervén, de már a második felvonást sem fejezte be. Mégis osztjuk Bécsi Ágnes véleményét („a szakirodalom hagyományosan túl könnyedén bánik el vele, pályájának korántsem jelentéktelen állomása").[7] A töredékből is kitetszik az író eszmei koncepciója. Eszerint Kupa (Koppány) pogány lázadó, öli-pusztítja a keresztényeket. István, noha sokáig rendkívül toleráns volt, ezt nem tűrheti: „Én kénytelen vagyok népemnek egy részét feláldozni, hogy az egészet megtarthassam."[8] Később célját így határozza meg: „Hazánknak megtartása, s népemnek csinosítása." A pogány fogollyal, egykori megmentőjével (Orda) folytatott vitájában (akit ez időre szabaddá tesz) így érvel: „Az a rend, mely a mi kóborló eleinket hatalmasokká tette, nekünk rendetlenség és veszedelem volna." A segítségére hívott németség szerepét azzal indokolja: „szükség, hogy nemzetemnek vallását, erkölcsét a körülte lévő népekével megegyezőbbé formáljam, mert enélkül azokkal szövetséget gondolni nem lehet". De a német szereplők, főleg Vencel, ellenszenvesek, lenézik a magyarokat. István tehát, Berzsenyi értelmezésében, felismeri a történelmi kényszert. Azt találgatni sem érdemes, hova fejlődött volna jelleme, de az első felvonást záró hatalmas monológja bizonyítja, hogy a racionális uralkodó, ha enged a spontán feltörő érzelmeknek, egy pillanatig habozóvá válik, hogy aztán elszántan legyőzze a kételyt: „Áradjon a szent

4 Ablonczy László: Segítsd a királyt! István-drámák és Ratkó József műve. In *Tiszatáj*, 1985/4, 102–104. Ablonczy úgy vélte, hogy itt István Kupában csupán az ellenkedőt látja, akivel akár ki is lehet egyezni.

5 Orosz László: *Katona József*. Budapest, 1974, Gondolat Kiadó, 39–43.

6 I. m. 44.

7 Bécsi Ágnes: *Berzsenyi Dániel*. Budapest, 2001, Korona Kiadó, 163–164.

8 *Berzsenyi Dániel összes művei*. Budapest, 1968, Szépirodalmi Kiadó, 168.

rokonvér…" Erőért Istenhez fohászkodik: „…hogy lelkemben az istent és férget tusakodni ne érezzem".

Szigligeti Ede (1814–1878) *Vazul* című négyfelvonásos történelmi drámája (1838) a szerző első korszakában keletkezett, alig játszották néhányszor.[9] Talán azért, mert István ábrázolása nem felelt meg az 1840-es években kibontakozó reformkorszak magyarságvíziójának: Szigligeti Istvánja ugyan nemes gondolkodású történelmi hős, de már beteg, lábfájós, letérdelni sem tud, passzív, s inkább elszenvedője, semmint alakítója az utolsó hónapok történéseinek.[10] A szöveg könyvalakban mindössze egyszer, 1839-ben jelent meg,[11] s még a nagyobb Szigligeti-tanulmányok is éppen csak megemlítik, holott nem rosszabb, mint elődjei, sőt drámai alkatánál fogva hatásosabb: nem a történelmi sémát követi (Gizella itt István húga, az ő fia Orseolo Péter stb.), hanem afféle történelmi krimi, ezért izgalmasabb, fordulatosabb, a főbb jellemek komplexebbek, nyelve élénkebb (bár helyenként szóvirágos), pátosza visszafogottabb. Eszmei pillére a közvetlen Árpád-házi vérvonal jogának képviselete. Amint a cím jelzi, a dráma főhőse Vazul, akinek jelleme csak a drámai csúcspont után válik etikailag kifogástalanná: tragédiájának részben maga is okozója. Hányaveti, nagyravágyó személyként ismerjük meg, bujdosásából kerül elő, két nappal Péter megkoronázása előtt. A király egy rossz tréfáját megbocsátja neki, sőt megvitatja vele a trónutódlást, melynek során bebizonyosodik, hogy Vazul nem tudja, ha király lenne, hogyan boldogítaná a magyarságot. István ezért nyitva hagyja a kérdést. Közben Gizella, Péter, Buda és Szebusz megkezdi az ármánykodást Vazul ellen, még meggyilkolása is felmerül a tervükben, de Gizella ellenzi. Vazul egy velencés lányba, Luciába szerelemes, akinek nagybátyja, a testőr Antonio újra ébreszti benne a királyság iránti vágyat, miközben Vazul meggondolatlanul pénzért akarja megvenni tőle Luciát. A konfliktus feloldódik („Dévaj, pajkos, eszelős vagyok, de szívem jó"), de már késő: Antonio révén martalócok jelennek meg, elrabolják Vazult, akit Nyitra várába zárnak, s a királynak azt jelentik, hogy megszökött. Eközben Péter ráveszi a királyt, hogy javára döntsön. Ám Antonio, hogy Vazullal szemben tettét jóvá tegye, sikertelen merényletet kísérel meg a király ellen, a király azonban megbocsát. Ekkor derül fény az összeesküvőkre, a király Vazulért küldi Antoniót (közben megérkezett Lucia is), közel a boldog vég, de Péter emberei hamarabb érkeznek két bakóval, akik megvakítják Vazult, és fülébe forró ólmot öntenek. A magyarpárti főurak Viske vezetésével már csak bosszút esküdnek a gaztettért.

Szász Károly (1829–1905) verses formában szerkesztett ötfelvonásos drámáját[12] elsősorban a cselekmény epizódjainak zsúfoltsága, véletlenszerű kapcsoló-

9 A szöveg végén: „Először adatott a pesti magyar színházban, január 29-én – 1838."

10 A Magyar Irodalmi Lexikon szerint németellenessége miatt betiltották.

11 Vazul. Dráma 4 felvonásban. In: Szigligeti Ede eredeti színművei: *Pókaiak*. – *Vazul*. – *Aba*. Nyomtatta Landerer Lajos Pesten, 1839, 103–20.

12 *István vezér*. Budapest, 1890.

dása, a vitadialógusok hosszadalmassága, a sok dikció teszi színpadidegenné. A szerző ismerte Katona József István-drámáját, erre mutat több motívum. (Tata és Adelhaid szerepeltetése stb.). Színpadi alkalmatlanságát a Kóczán-pályázat bírálóbizottsága is megállapította.[13] A 10–11 szótagos vagy szabálytalan és rímtelen sorokban áradó szöveg tartalma a Géza fejdelem (itt Gyeics) halálát követő konfliktus, István és Koppány harcának előzménye és magának a harcnak az ábrázolása. Szó esik ugyan Koppány utódlási jogáról, de ez a motívum előbb-utóbb elhalványul, s a pogány–keresztény szembenállás dominál. Mindez át van szőve Koppány és Adelhaid (István nevelőanyja) szerelmével, amit az asszony Koppány megtérése esetén viszonozna. Drámai hatást a szerző csak Koppány gyilkosságaival tud elérni: megöli Zombát, Gyula kádár[14] nevelt lányát, mert ráunt, s a Veszprém alatt történő végső ütközetben leszúrja a maszkos Adelhaidot. Szász Károly történelemszemlélete nem gyűlölködő, István kegyes, igaza mellett érvelő (a hunok sorsával is példálózó), de ennek tudatában harcra kész. Ebben nemcsak az idegenek támogatják, hanem magyar főurak, köztük unokaöccse, Vazul (Vászoly). Koppányt szerelme egy-két alkalommal hajlíthatóvá teszi, de szilárd pogányságából nem enged, inkább elbukik. A bírálóbizottság szerint tulajdonképpen nem István, hanem ő a dráma hőse.

Dobsa Lajosnak (1824–1902), a „kosgyáni remetének" koncepciójában – bizonyára Kálti Márk hatására – hamar feltűnik a konfliktus lényege: a magyarok és idegenek érdekellentéte. Az ötfelvonásos verses (olykor rímes) dráma István és a „magyarok" (Endre, Béla, Levente, Salamon) vitájával indul, a miközben Orseolo Péter, „a pokol apostola" Szebusz segítségével – még Imre herceg életében vagyunk – megkezdi aknamunkáját, és céltudatosan tör a hatalom csúcsára. Imre feleségének szert ajánl – voltaképpen mérget –, „amely legyőzi [Imre]lelke szűz szemérmét". (Ez a jelenet a dráma leggyengébb, leghihetetlenebb mozzanata.) Legintenzívebb drámai feszültséget Péter és Crescimíra jelenete hordoz. Imre halála után István Vazult gondolja utódjának, miként Gizellának mondja: „szentül megőrzöm a vérszerződést". De Vazult Péter megbízásából Gizella királynő tudtával megvakítják. Vazul öngyilkos lesz. Istvánt leleplezett merénylője rádöbbenti az árulásra, felismerni véli tragédiájának okát: „Egy nemzetet eldobtál büszke szívvel, / Szegény király…" Lázadó véreiért küld, s kimenekíti Vazul fiait, a három kis herceget, de már „az iratot" Pétertől nem tudja visszavenni. Az események és az önvád súlya alatt álomba merül, s vizionál. Képzeletében megjelenik a jövő: „Ni, Endre, Béla! (Felkel) Hű derék öcséim! / Nyomukban egy egész Árpád-sereg! / […] / Hát élni fog az Árpádok faja?! / Hát élni fog az én jó nemzetem! Az érkező magyarok Sámuel, Vata és Viske nevében hűségesküt tesznek a királynak, aki a végzet akaratában megnyugodva távozik az élők sorából.

13 *A Kóczán-pályázat. Akadémiai Értesítő,* 1890, I, 47–55.

14 kádár = méltóságnév

Dobsa drámájában tükröződik korának védekező (osztrákellenes) nacionalista szemlélete: „Te magyar vagy! A néped is magyar, legyen tehát kormányod is magyar!" – idéz fiának *Intelmei*nek VIII. szakaszából, de ez a mondat a szerző találmánya, nem István szövege. Helyenként vannak emelkedett, szép részletei is a műnek (akad egy-két Shakespeare-t utánzó axiómafutam), de a jellemek a szerep gyámkodása alatt állnak, a korábrázolás szegényes, sablonos, illetve hiányos. A sok „félre" és „súgva" instrukció gyengíti a művi valóság hitelét.[15]

2.

Sík Sándor (1889–1963) 1930-ban írott háromfelvonásos drámája (*István király)* egyetlen nap alatt játszódik, 1038. augusztus 14-én, a székesfehérvári királyi palotában.[16] István végnapjait éli, beteg, elszédült a misén. „Mióta Imre úr meghalt, négyszer annyit imádkozik, mint azelőtt." Imre herceg halála óta hét év telt el, az utód kijelölése most már nem tűr halasztást, a király érzi, hogy késésben van, ezért elszánta magát a döntésre. Egyetlen barátját, Gellért püspököt várná tanácsával, de ő meghátrál a feladat elől, mert rosszat sejt, véres víziókkal küzd, exercíciumot tart a marosi rengetegben, csak imádsággal áll István mellett. (Ez ugyanolyan titokzatos, transzcendens mozzanat, vészjövendölés a fikcióban, mint az Öreg regös ráolvasása Vazulra). A szerző koncepciója szerint István Vazult szeretné utódjának, annak ellenére, hogy unokaöccse büntetését tölti Nyitrán, mert pogány szokásokat követ. Ágyasát, Gyöngyöt sem hajlandó keresztény módra feleségül venni, iszik, dorbézol, keresztényeket gyilkol. A király titokban mégis érte küld, mert lelkében együtt él a *magyar* és a *keresztény*. (Itt a magyar szónak halvány *pogány* jelentésszínezete is van!) „Nincsen senkim rajtad kívül. Senkije ennek az országnak. Neked kell megváltanod. Vagy megváltója leszel, vagy árulója" – szinte könyörögve, térdelve kínálja a koronát Vazulnak. De sem ő, sem Gizella nem tudja más belátásra bírni a herceget és megátalkodott ágyasát. István végül nem tehet mást, mint az Árpád-házi vérvonalat megszakítva, a püspökök hívét, felesége unokaöccsét, Orseolo Pétert jelöli utódjának, bár tudja, hogy az nem népszerű a magyar urak körében. Ezzel Péter is tisztában van, ezért titokban jó előre német összeköttetéseket ápol, és hajlandó a német császár hűbéresévé lenni.

A szerző a drámai feszültség érdekében eleve intrikusnak ábrázolja őt, majd teljes nyíltsággal felfedi jellemét; magyargyűlölete pogányra és keresztényre egyaránt nyilaz: „Hát tudd meg, te barbár vaddisznó, hogy ebben az országban csak az ér valamit, ami idegen. Jámborság, tudomány, művesség, kalmárság:

15 A drámát Várady Antal dolgozta át operaszöveggé, amelyet Erkel Ferenc zenésített meg.

16 *István király – Tragédia három felvonásban*. Bp., 1934, A Szent István Társulat kiadása, 80.

mind olasz vagy német. Tőlünk kaptok mindent, ami jó, amitől emberré lesztek. Mik volnátok nélkülünk? Lótejivó barbárok, pokolra való pogányok." István megesketi rá, hogy utódja Vazul fia, Endre lesz, s Vazulnak szabadságot ad. De rádöbben, bármilyen döntést hoz, az testvérharcot generál: „Minden összeomlott. Biztosítva láttam a jövőt. A nagy művet, amire föltettem életemet. (Sóhajt). Az Isten másképp akarta." „Vérrel verejtékező Krisztus, ne engedj a jövőbe látni."

Szalók, Gyöngy felbujtására – talán Vazul egyetértésével is – az ősi pogány fejedelemáldozat szokásának szellemében meg akarja ölni a királyt, aki krisztusi erényekkel van megáldva, megkegyelmez a merénylőnek, és sajnálja az orvul megvakított Vazult. Péternek ez a gaztette Aba Sámuelt is cselekvésre készteti, így teljes a káosz. Az öreg István királyt lelkiismeretfurdalás gyötri, de szánalmasan tehetetlen a kialakult helyzetben. Tudatába befészkelődik az önvád: „Itt állok, Uram, életem romjain." S ezzel nyilván nem öregségére, hanem életműve sebezhetőségére céloz. Ez lélektani tragédiát sejtet, de valójában nem az, csak belső krízis, a tragikum végül transzcendens dimenzióban oldódik fel. Egyetlen menedéke Istenbe vetett keresztény hite, az egyház, mert benne látja a magyarság megtartó erejét. Teljes díszbe öltözve a koronát az oltárra, a Máriaszobor lábához teszi, s az országot felajánlja Szűz Máriának. Hankiss János szerint ez – Schöpflin Aladárral ellentétben – „Nagyhatású és mélységesen megnyugtató megoldás."[17]

Minden más alak, a keresztény és pogány főurak, püspökök csak jellemsziluettek. Nem szorul bizonyításra, hogy Sík Sándor történelemszemlélete és alakteremtő szándéka voltaképpen mítoszvédő, -növelő apológia, engedmény a korszellemnek: István nem okozója a halálát követő trónviszálynak, mindent megtett, amit emberileg megtehetett annak érdekben, hogy az Árpád-ház férfiágon folytatódjék. Ez történelmileg nincs kizárva, de eléggé bizonyítva sem. A mű nyelvhasználatában zavaróak a népies vagy inkább magyartalan szavak: tudhassa, tik, mink, tüle stb.

Újabban Máté Zsuzsanna elemezte Sík Sándor művét, *maradandó* minősítéssel.[18] Értékelését a korabeli kedvező fogadtatással is igyekezett alátámasztani.[19] Végkonklúziója szerint a Sík Sándor képviselte mitologéma „a magyar-keresztény

17 Hankiss János: Regény és szomorújáték Szent Istvánról. *Debreceni Szemle*, 1937. október–december, 253.

18 Máté Zsuzsánna: *Sík Sándor a szépíró, az irodalomtudós és az esztéta*. Szeged, 2005, Lazi Könyvkiadó.

19 I. h. 143. „A bemutatót egybehangzóan pozitívan értékelte a korabeli színházkritika, a szerző részéről egyrészt a történelmi téma felújítását, valamint a történelmi tragédia dikciójának patetikus szépségét méltatta." Ezt Schöpflin Aladár és Vajthó László véleményével támasztja alá. Schöpflin valóban megdicsérte a zárójelenet szépségét, „de nem dramaturgiailag, hanem retorikailag. Drámailag nem megoldás, hanem expediens (kibúvó). Nincs megnyugtató ereje. Visszatekintve belőle annál tisztábban látjuk, hogy a költő a darab minden fordulatán kénytelen volt a retorika segítségét kérni."

azonosságtudat tragikus folytathatatlanságán alapul", bár hozzáteszi: többrétegű értelmezés is lehetséges, s ezek közül néhányat felsorol.[20]

Koós Károly (1883–1977) István királyról szóló regényét (*Országépítő*, 1934) dramatizálták, s a Nemzeti Színházban is játszották. „A darab felépítése tehát mereven és érthetetlenül szembefordul a dráma alapvető törvényeivel" – vélekedett Féja Géza. „Baj van a darab főalakjával, Szent István királlyal is, minden kép egy-egy részletet mutat meg belőle; soha sincsen teljesen jelen. A szemlélőnek mozaikdarabokból kell összeraknia a főalak egészét. Ezért olyan bágyadt a darab: sűrűn összefut a függöny, a nézőben pedig egyre erősödik a belső hiányérzet."[21]

3.

Padányi Viktor (1906–1963) 1955-ben, Ausztráliában adta ki négyfelvonásos *Vászoly* című drámáját. A szerző bevezetésként rövid esszében fejti ki álláspontját arról, hogy mind a katolikus befolyás alatt álló, mind a szocialista történelemtudomány rosszul ítéli meg István és a húsz Árpád-házi király ősapjának, Vászolynak, az egymáshoz való viszonyát. Hóman Bálint és hívei szerint Vászolynak azért kellett szeme világával fizetne, mert merényletet kísérelt meg a király ellen. A marxisták pedig a valóságosnál kegyetlenebbnek ábrázolják a királyt. Padányi nem új forrásokra támaszkodva, hanem lélektani és logikai alapon, mindkét beállítást elutasítja.[22] A drámai szöveg ennek a hipotézisnek szépirodalmi alakmása. A pogány Vászoly Nyitra várában sínylődik, azonban Imre herceg halála miatt a király mégis őbenne látja utódját, lévén Géza testvérének, Mihálynak a fia, tehát Árpád-házi sarj. Ez azonban ellenére van a velenceseknek, a püspököknek, sőt Rómának is, mert visszahozná a pogány hitvilágot. Úgy tűnik fel, Vászoly igazolja félelmüket, mert hajthatatlan, István sem tudja jobb belátásra bírni. Ezért a velencés, Giuseppe nobile, Orseolo Péter fegyvernöke kieszeli, hogy el kell tenni láb alól a királyt. A véletlen kezükre játszik, mert egy öreg pogány, Zobor táltos, az ősi szokás és hit szerint a rituális fejedelemgyilkosságra készül. Csellel utat nyitnak neki, de a merénylet nem sikerül, s a király megbocsát neki. A velencések azonban a felbujtással Vászolyt gyanúsítják, törvényt ülnek felette, s halálra ítélik gyermekeivel együtt. István a gyermekeket felmenti, Vászolynak pedig a megvakítását kívánja. Így elhárul az akadály Orseolo Péter királysága elől. Néhány évvel később ez meg is történik annak ellenére, hogy a koronázás előtti napon megjelenik az immár felnőtt Vatha. Vele van az énekmondó vak Vászoly, aki időközben rájött, hogy István jó irányba viszi az országot. Vatha esküvel bizonyítja, hogy Péter megmenthette volna

20 I. m. 164.

21 Országépítő – Bemutató a Nemzetiben. *Híd*, 1942. október 1., 18.

22 Nincs mód koncepciója ismertetésére, de érvélése elég megfontoltnak látszik.

Emeriket, de hagyta elveszni. A királyt ez megrendíti, lelkileg összetöri, de az előkészületeket nem akadályozza meg, ellenben a Nagyasszony gondjaira bízza az országot. („Nagy félelem vagyon szívemben, erős félelem attól, mit tennem köll, de az én időm immár közel vagyon, másat tenni nem tudok.")

Ebben a színpadi kísérletben István nem drámai hős, hanem egy sodródó, siránkozó, jóságos öregember, a szerző tanulmánya szerint az „expiáló attitűd" jellemzi. De más szereplő esetében sem tudta a valóságos, létező ember illúzióját kelteni, mindenki tézisalak. Padányi történelmi víziójában Aba Sámuel és Orseolo Péter szövetségesek. Zavaró az erőltetett archaizálás, népieskedés, tájnyelvi imitáció, ebből valami hibrid nyelvhasználat keletkezik. (Están, magyeri, kerál, kicsuda stb.) A pogány hitűek Ukkó urat tisztelik. Ez is zavaró: Ukko a finnek főistene, a keresztények számára pedig Nagyboldogasszony. A pogány magyarok még őrzik a közös idők emlékét? Naturalista és szentimentális mozzanatok sem hiányoznak a mű világából: Vászoly megvakítása a függöny mögött történik ugyan, de a jajveszékelés a színpadon is hallatszik. Vászoly utolsó kívánsága felesége és gyermeke látása: egyik fia alig akarja apját elhagyni, majd távozás előtt még egyszer visszaint.

Ratkó József (1936–1989), a korán elhunyt költő és drámaíró három színpadi művet írt, közülük, úgy tűnik fel, a *Segítsd a királyt!* maradandónak ígérkezik, jóllehet szerkezete, elgondolása szerint nem klasszikus dráma, hanem drámai költemény, ezért a színházak nem nagyon kapkodnak érte. E fiktív történelmi párlatban a konfliktus, az egymásnak feszülő démonikus erők összecsapása elsősorban nem akciókban jelentkezik, hanem érzelmekkel, indulatokkal átitatott dialógusokban, amelyek a törvényszerűen felmerült kollíziót magukba foglalják. Ez a képzelt művi világ, mely hat történelmi esztendőt sűrít drámai hőfokú epizódsorba, időben a magyarság európai történetének hajnala, a kérdés az, mire virrad a nép, lesz-e belőle nemzet vagy széthullik, „mint oldott kéve"? Ratkó ebben a rejtett kérdésfeltevésben – nem szövegszerűen, de spirituálisan – a drámaíró Katona Józseffel és Illyés Gyulával tart eszmei rokonságot.

A nyílt konfliktusokban kibomló sorskérdést Imre herceg halálatemetése exponálja: a tét nem kevesebb, mint István életművének szakítópróbája: a maradandóság vagy az összeomlás. Két veszélyforrás buzog: kívül a német fenyegetés, belül a testvéri visszavonás. A királynő és hívei a múlttal és gyökereivel való radikális szakításra szeretnék rávenni a királyt, az óhitűek pedig az idegenek kiűzésére. István felismeri, hogy a múlt, az „atyácskához" fűződő gyermekkori személyes érzelmi kapocs ellenére, nem lehet követendő jövőkép. Ám nemcsak pragmatikusan cselekszik, államférfiúi bölcsesség és keresztény hit együttes erővel munkál benne: a hite is azt diktálta, pusztuljon a pogány! A fájdalom azonban mintha „megnyitotta volna orcáját", most inkább ember, mint király, türelmesebben tekint a régi felé.

Ratkó drámai egyensúlyra törekszik, mondhatnánk polifonikus ábrázolásra, azaz nincs egyetlen szócsöve, mely az első pillanattól kezdve maradéktalanul őt képviselné, noha István és műve mellett tör lándzsát. István történelmi

szerepének megítélését a szerző drámai költeménye egy másik főalakjára, az Öregre bízza: „Ha meg nem fojtod, – nincs ország, nem áll, / magyar nem él; ha mégis: szolgasorban! / Jól tetted! Holló kiáltson utánuk! / Tisztának azért magadat ne véld! / Nagy bűnöd van: eltiltottál magunktól!" Az államférfi tragikus alak tehát, mert rombolva épített, a nemzet életlehetőségét az ősi hitvilág eltörlésével, sokak megcsonkításával, sőt halálával váltotta meg. Tragédiáját fokozza magányossága, majd betetőzi az a tévhite, hogy a nagy mű befejezés előtt áll, a folytatás majd az utódra hárul. Ám Imre herceg váratlan halála felújítja a lefojtott, lappangó ellentéteket, Vazulnak a király tudta nélkül történt megvakítása pedig végleg összezavarja a helyzetet, az építmény akár össze is dőlhet. István még nem tudja, mi már igen, hogy rövidesen feleségének is menekülnie kell az országból, s viszonylagos nyugalmat egy pár évtizedre majd éppen a megvakított Vászoly utódai hoznak. Mégis hős, mert szembe mert nézni önmagával, s a gyász sújtotta erőtlenségből végül is újra határozott, cselekvő uralkodó lesz, meghozza a történelmi döntést, ami újabb véráldozattal jár.

Ratkó eredetileg a hatalom és az ember viszonyáról akart elmondani valamit, de végül „Semmi sem maradt az írói prekoncepcióból…" Más üzenetet hallottak ki a műből 1985-ben, mint napjainkban. Színpadravitele akkor nem véletlenül okozott politikai bonyodalmat: a drámai költemény a maga puszta létével, nemesveretű nyelvi anyagával hazafias tettnek számított. De korunk számára is van üzenete: „Dicsérni népet – mértéke felett – latorkodás." A mű kitüntetett értéke a mértékkel archaizáló költői nyelvhasználat is. Ennek nem mond ellent – minthogy a színpad a cselekvés tere és nem a szavaké –, hogy a szöveg itt-ott retorikusnak hat.

Szabó Magda (1917–2007) *Az a szép fényes nap* című „történelmi játékával" tanúságot tesz arról, hogy a történelmi szükségszerűség ábrázolása csak konkrét sorsok bemutatása által válik drámaivá: minden új történelmi szituáció megannyi emberi konfliktushelyzet is, s mindenki másképp birkózik meg vele.[23] A tézist a magyar história egyik legfontosabb eseményével, a kereszténységre való áttéréssel és főszereplőinek ellentmondásos mentalitásával kívánja bizonyítani. Az írónő az ismert történelmi forduló profán értelmezésére vállalkozik, kiiktatva a téma hagyományos kötelező attribútumát, az esztétikai fenség légkörét azáltal, hogy Géza sűrű gyilkosságai nem keltenek megrendítő hatást, mint rutinesemények zajlanak le. A „játék" amúgy nagyon áthallásosra sikeredett, mert a magyarságnak ezt a történelmi sorsfordulóját félreérthetetlen allegóriával minden „reálpolitikai kihívás" példázatává tágítja.[24] Ezt szolgálja a dráma aktualizált (másfelől lefelé stilizáló) fogalom- és szókészlete, az anakronizmusig

23 „…a drámában ábrázolt történelmi hatalom vagy történelmi szükségszerűség mindig elvont marad, ha nem testesül meg adekvát, nyilvánvaló módon konkrét emberekben és konkrét sorsokban". Lukács György: *A történelmi regény*. Bp., 1977, Magvető Kiadó, 148.

24 Schein Gábor: Történelmi, politikai helyzetek parabolái. In Gintli Tibor szerk.: *Magyar irodalom*. Bp., 2010, Akadémiai Kiadó, 1027.

terjedő politológiai terminológiája. A darab előadásairól több tucat kritika jelent meg, ezek többsége a játék üzenetét az 1948/49-es politikai fordulatra is érvényesnek tekinti,[25] mondván, az erőszak elfogadható, ha az a haladás érdeklében történik. Meglehet Géza kérlelhetetlen kegyetlensége („Lesznek, akiket egy magasabb cél érdekében meg kell fosztanunk az élettől.") emberileg nem rokonszenves, céltudatos politikája azonban őt igazolja. Johannes Chrisostomussszal igazolja magát: „Nem mártírokat ölsz, csak az idő kerékkötőit." A játéknak kétségtelenül erénye az a komor sugallat, hogy politika és erkölcs egymást kizáró tudatformák, az előbbi nélkülözhetetlen komponense a hatalom akarásából fakadó cinizmus. A játék négy különböző karaktert, még inkább modellt (Géza, Vajk, Gyula, Bönge) nagyít ki. Géza és Vajk a jövő érdekében temeti a múltat, de Géza a taktika embere, míg Vajk belső meggyőződésből veszi fel a kereszténységet, Gyula saját csapdájába esik. Egyedül Bönge az, akit nem nyomaszt belső ellentmondás. Szabó Magda (a Gyula–Géza elnyújtott jelenet kivételével) képes feszültség alatt tartani az egy napon lezajló játékot annak ellenére, hogy a második részben a cselekvést főleg Géza és Vajk meghasonlásig fokozódó dialógusa helyettesíti. Az írónő szavaival: „eszmeileg különváltak", ki-ki a maga módján boldogtalan.

Méltatlanság lenne Bay Gyula (1926–1994) *A teremtés démona* című (1975–1992) drámájáról megfeledkezni, jóllehet színpadra nem jutott, s valószínűleg nem is fog. Ennek oka az, hogy a szerző – bár színész volt – epikus szerkezetben vagy filmdimenzióban gondolkodott, drámája 41 évet fog át, István az első jelentben 27 éves, az utolsóban 68. Ez a nagy időintervallum gyakori helyváltoztatásokat, sok apró jelenetet követel, később a szereplők cseréjéről vagy előre haladt életkoruk hitelesítéséről maszkírozással kell gondoskodni. Az újabb és újabb szereplők bekapcsolása a játék menetébe megterheli a nézők figyelemközpontosító képességét. Az emberöltőt meghaladó korszak történelmi eseményeinek tisztelete kizárja, hogy a fő konfliktus egyetlen drámai jelenetben csúcsosodjék, ezért epizodikus konfliktusok sorozatán át jutunk el a végkifejletig, ráadásul idősíkváltásokkal. Ez a szerkesztésmód szükségszerűen a drámai feszültség hullámzását vonja maga után. Az első konfliktus Koppány és Géza, illetve István között tör ki, amit Bay dinasztiaharcnak és nem pogánylázadásnak ábrázol. Ez azonban nem a végső harc: ott van Vászoly, Ajtony, a besenyő Tonazuba, Kondrád császár megszegi az egyezményt stb. Szerzőnk Istvánt ellentmondásos egyéniségnek ábrázolja, de rokonszenve az ő oldalán áll. Nincs tragikus vétsége, tragédiáját Imre halálának tulajdonítja, ebből következik az is, hogy rossz döntést hoz utódját illetően. A sok szereplő közül rajta kívül Csanád alakja válik ki a sokaságból, ő a „fontolva haladó", kétségei mindvégig megmaradnak. Bay olvasatában Vászoly merénylő, Gizella királynő – különösen idős korában – gonosz, magyarellenes perszóna.

25 Nagy Péter szerint a háttérben hallható gregorián dallamok helyett akár az Internacionálé is szólhatna. In *Kritika*, 1976/4, 27–28.

A szó klasszikus értelmében nem dráma Boldizsár Miklós (1945–2003) *Ezredforduló* című kétrészes operaszövege sem, amelyből az *István, a király* című európai sikernek örvendő rockopera sarjadt. Az eredeti műalkotás szemléleti és szövegmódosításaival, a műfaji, rendezői, dramaturgi adaptációkkal nem foglalkozunk, elemzésünk tárgya az eredeti szöveg.[26] Mező Ferenc történelmi groteszknek nevezi a darabot Boldizsár többi kísérletével együtt. „A groteszk lényege a morális sarkok: jó és rossz merev szembeállításának fellazítása az etika oldalán, kicsi és nagy, jelentős és jelentéktelen, fenséges és komikus összemosása a dramaturgia oldalán" – írja. Ez találó minősítés, e darab fölött is a groteszk szelleme lebeg.

A dramatikus történet időhorizontja Géza halálától István megkoronázásáig (1000. december 25.) terjed. Az első részt (XI. kép) és a második részt (XIII. kép) „Közjáték" köti össze. Az idézőjel a szerző eredeti írásmódja, mert a szöveget a Kisebbik Legendából veszi, melyből megtudjuk, hogy István legyőzte Koppányt. „A győzelem, melyet Veszprém közelében, mások szerint inkább már a pilisi erdőkben aratott Koppány fölött, döntő jelentőségű István és a magyarság számára." A nemzeti lét és a történelmi szükségszerűség dialektikájával vívódó darab politikai–gondolati vonalát Boldizsár megpróbálja összeolvasztani személyes motívumokkal, melyek a drámai feszültséget volnának hivatva generálni. De István és Koppány ellentéte végül nem egyetlen szikrázó összecsapásban csúcsosodik ki, és zárul tragikusan, amint azt a műfaj hagyománya és belső logikája megkövetelné, hanem megújuló vitákban. István ragaszkodik a fejedelmi státushoz abban a meggyőződésben, hogy a magyarságot a kereszténység hit által lehet megtartani és boldogítani. Államtervében még a jogát követelő Koppány is megfér, akinek érvelése – ezt István is elismeri – sok igazságot tartalmaz. Ám a herceg támad, felkelést szít, de István az idegenek segítségével legyőzi. A fejedelmet azonban lelkiismeretfurdalás gyötri, irgalmas tehát a legyőzötthöz, sőt újra együttműködést kínál neki. De a két Árpád-ivadék ellentétét az „ideológusok": a Pap és a Táltos tovább élezi. Végül Koppány ellenállása is megtörne, ám az elvtelen, ide-oda csapódó tömeg a Pap biztatására megöli. A lázadó ezzel visszanyeri identitását.

A darab különös újrateremtése az ismert történelmi eseményeknek, mondhatnánk, a leülepedett évezredes szemlélet ironikus–parodisztikus fellazítása, demitizálása. A par exellence groteszk azonban főleg a kultúrtörténeti és nyelvi anakronizmusokban bukkan fel, továbbá egyes mellékszereplők, főleg Sarolt és Gizella megjelenítésében. Sarolt, miközben elutasítja Koppányt, aki a szeniorítás és a levirátus értelmében feleségül kéri, tesz egy bizarr kijelentést: miért nem fiatalon közeledett… Koppány pedig odaveti Istvánnak: „Különb asszonynyal is volt dolgom." Gizella egy buta, nyafka, Istvánhoz méltatlan önző, éretlen nőszemély. De a fellazítás fogalomkörébe tartozik István viszonya Istenhez

26 Megjelent a *Színház* című folyóirat 1981/9. drámamellékletének 1–24. oldalán, illetve önálló kötetben is.

és a keresztény hithez is. Alapproblémája: „mit ér a hit, ha arra kényszerít, hogy öljek?" A Pap válasza: „A mi eszközeink Istennek kedvesek." Ez logikai nonszensz, természetesen Istvánt sem győzi meg. „Az erőszak legyen trónom legfőbb támasza?" Imái, kétségbeesett töprengései, Istennel folytatott egyoldalú párbeszédei, meghasonlásai belső, lélekben zajló drámát sejtetnek. Hit és etika konfliktusa feszíti lelkét, egészen a kétely kapujáig: „tudom, nem létezel". Végül István felveszi a koronát. „Veled, uram, de nélküled." Boldizsár darabjában a hosszú monológok és dialógusok sok helyütt kioltják vagy mérsékelik a feszültséget, ezért ebben a formában színházi bemutatása nem lenne sikeres.

Módos Péter (1939–2021) a Gyulai Várszínház pályázatára írta *…és itt a földön is* című drámáját, melyet 1984-ben mutattak be. A darab az Imre herceg halálától terjedő másfél évtizedet veszi retrospektív vizsgálat alá I. András trónra lépéséig. Nem osztjuk azt a véleményt, hogy ez a korszak „évezrednyi távlatból kevéssé tűnhet érdekesnek",[27] de az kétségtelen, hogy István utódai „drámai értelemben. a művészet jelképes szintjén nem emelkedhetnek István szintjére".[28] A csúcspontot itt valóban nehéz megragadni, ha csak nem a fikció révén. De Módos ragaszkodott a történelmi tényekhez. Az író koncepciója szerint Vászoly István életére tör, ezért a király megvakíttatta. Ám nem véletlenül játssza ugyanaz a színész Istvánt és Vászolyt, mert Módos csatlakozik ahhoz a felfogáshoz, hogy István voltaképpen kétarcú személyiség: a kereszténység kegyetlen képviselője, miközben a régi törvényeket is magában érzi. Dráma azonban ebből nem sarjad, mert István napja leszállóban van, drámai ütközésre képtelen. Ennek híján folyik tovább a számtalan figurát felvonultató krónikaszerű cselekmény András megjelenéséig. Az író nyilván nem történelemórát akart prezentálni, az áttételes értelmezés azonban – amelyet Novák Mária így fogalmazott meg: „Ellentétekkel viaskodunk egyéni, nemzeti, történelmi létünkben" – inkább sejtetés, mint katartikus rádöbbentés.

27 Novák Mária: Áltörténelmi dráma. *Színház*, 1984/10, 38.

28 Z. L. = Zappe László: Módos Péter: „…és itt a földön is". *Kritika*, 1984/11, 35.